

ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖ- ВОЄННИЙ ПЕРІОД: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ, ЗМІСТ, РЕЗУЛЬТАТИ

У статті розглянуто вагомий і водночас практично не досліджений аспект пам'яткоохоронної роботи на території Східної Галичини та Західної Волині 1920-х – 1930-х років, яким була діяльність щодо збереження пам'яток воєнної історії. Показано, що вона фокусувалась передусім на впорядкуванні поховань полеглих у воєнних конфліктах початку ХХ століття солдат різних націй та відновленні оборонних споруд різних епох. Проаналізовано вплив на її здійснення політики Польської держави того періоду, результати, значення зусиль українських громадських організацій у цій галузі для виховання національної самосвідомості корінного населення регіону.

Ключові слова: Східна Галичина, Західна Волинь, міжвоєнна Польща, поховання, замки, громадські товариства.

В статье рассмотрен весомый и вместе с тем практически не исследованный аспект памятничкоохранительной работы на территории Восточной Галиции и Западной Волины 1920-х – 1930-х годов, каким являлась деятельность по сохранению памятников военной истории. Показано, что она фокусировалась в первую очередь на приведении в порядок погребений солдат разных наций, погибших в военных конфликтах начала ХХ века, а также восстановлении оборонительных сооружений различных эпох. Проанализировано влияние на ее осуществление политики Польского государства того периода, результаты, значение усилий украинских общественных организаций в этой сфере для воспитания национального самосознания коренного населения региона.

Ключевые слова: Восточная Галиция, Западная Волинь, междувоенная Польша, погребения, замки, общественные организации.

The article is considering a question of significant and, at the same time almost uninvestigated aspect of the measures taken by the artifacts preservation institutions in Eastern Galicia and Western Volyn at 1920 – 1930-s, which was the activity of military history monuments' preservation. First of all, it was focusing at the burials' improvement, dedicated to the soldiers of different nations, who were killed during military conflicts in the beginning of XX th century and the renewal of defensive works of different epochs. The influence according its realization by the policy of Poland, results and the meaning of Ukrainian social institutions' efforts in this field for the national consciousness upbringing of indigenous population of the region were analyzed.

Key words: Eastern Galicia, Western Volyn, Poland in the period between the Wars, entombment, castles, public institutions.

У сучасних умовах функціонування незалежної України актуальною і разом з тим болісною проблемою продовжує залишатися проблема збереження національної культурної спадщини. Помітну роль у її вирішенні відіграють дослідження на пам'яткоохоронну тематику, що належать вітчиз-

няним історикам, мистецтвознавцям, правникам, а також узагальнення досвіду збереження пам'яток. Аналіз здобутку вітчизняної гуманітарної історіографії з цієї теми засвідчує суттєві розбіжності щодо рівня дослідження регіонального змісту пам'яткоохоронної діяльності. Зокрема, епізодич-

но та вкрай фрагментарно вивчена пам'яткоохоронна робота на західноукраїнських землях, які впродовж міжвоєнного періоду входили до складу Другої Речі Посполитої.

До числа слабо досліджених аспектів проблеми належить питання збереження на території Східної Галичини та Західної Волині 1920-х – 1930-х років пам'яток воєнної історії, впливу на цей процес політичних факторів. Окремі моменти знайшли висвітлення у працях Н. Заставецької [6; 5]. У контексті діяльності органів охорони пам'яток історії та культури Другої Речі Посполитої, її Тернопільського та Волинського воєводств заходи щодо збереження Збарзького й Луцького замків шляхом відновлювальних робіт висвітлюють В. Чайка [22] та П. Троневиц [21]. Досить побіжно аналогічний аспект проблеми стосовно архітектурних пам'яток середньовічних Дубна і Острога згадується в матеріалах деяких краєзнавчих конференцій [17; 18; 9]. Однак, незважаючи на наукову новизну згаданих й інших досліджень, тут не охоплено чимало питань, пов'язаних з пам'яткоохоронною діяльністю стосовно об'єктів воєнної історії на означених вище теренах

Тому, виходячи із ступеня розробки проблеми, враховуючи роль пам'яток історії воєн, воєнного мистецтва, зокрема, фортифікаційного, в патріотичному вихованні підростаючого покоління, спираючись на певне коло архівних та опублікованих джерел, у статті ставиться мета проаналізувати політичні аспекти, зміст та результати діяльності щодо охорони пам'яток воєнної історії у Східній Галичині та Західній Волині впродовж 1920-1930-х років. Увага акцентується на таких її визначальних гранях, якими були заходи щодо впорядкування поховань полеглих воїнів та відновлення оборонних споруд.

Особливістю процесу збереження культурної спадщини у Східній Галичині та Західній Волині міжвоєнного періоду була його пряма залежність від характеру національної політики Другої Речі Посполитої. Ставлячи на меті створення однонаціональної держави, влада, з одного боку, розгорнула кампанії із збереження пам'яток, репрезентуючи їх польським історико-культурним надбанням та ініціюючи їх здійснення відповідними державними та громадськими структурами. З іншого – пам'яткоохоронний аспект внутрішньої політики міжвоєнної Польщі став складовою лінією, спрямованою на денационалізацію та придушення українського національного руху. З цією метою санкціонувався знищення об'єктів української культурної спадщини для показового приниження та підпорядкування автохтонного населення регіону. Такий підхід мав місце під час «пацифікації» (умиротворення) у Східній Галичині або «ревіндикації» (зміни віросповідання) в Західній Волині. Це повною мірою стосувалося й пам'яток воєнної історії.

Якщо брати до уваги означену діяльність польських організацій і товариств, то вона зосереджувалася на впорядкуванні могил польських воїнів, що загину-

ли у боях Першої світової, польсько-української та польсько-більшовицької воєн, зборі матеріальних свідчень про військові події початку ХХ століття на теренах Західної України, передачі їх у музеї, спорудженні пам'ятників, відновленні давніх оборонних споруд тощо. Провідним серед таких об'єднань було Польське товариство опіки над могилами героїв, створене у 1925 році на базі Польського товариства жалобного хреста. Напрямок діяльності товариства визначав центральний осередок у Варшаві, якому підпорядковувалися воєводські, повітові та гмінні відділення [2].

Першим на західноукраїнських землях постало Львівське відділення товариства; його діяльність поширювалася й на територію Тернопільського та Станіславівського воєводств. Впродовж 1925-1926 років у співпраці з іншими польськими товариствами відділення провело впорядкування цвинтарів та окремих могил, розгорнуло широку пропагандистську діяльність. Так, спільно із львівською філією Народної організації жінок було проведено перепоховання останків польських вояків у Делятині Рогатинського повіту; із Союзом оборонців Львова відновлено могили у Горпині Кам'яно-Струмилівського повіту; з «Народною школою» упорядковано 101 могилу польських солдат у Раві-Руській; із львівським Товариством сторожів могил львівських героїв доглянуто близько 1 700 поховань, відновлено хрести тощо. У 1927 році окреме воєводське відділення товариства засновано у Станіславові (*тепер Івано-Франківську* – О. Г.). До кінця 1920-х років була налагоджена діяльність окремого тернопільського осередку цього товариства [24].

Певний внесок у збереження пам'яток воєнної історії зробило й польське товариство «Соколи». Місцеві філії організації долучилися до впорядкування могил полеглих вояків. Особливо активно товариство пропагувало культ героїв серед польської молоді краю.

Окремим видом пам'яткоохоронної діяльності польських громадських організацій у сфері воєнної історії була опіка над пам'ятками, переданими державою їм у власність або у тимчасове користування. Наочним прикладом цього можна назвати участь Союзу офіцерів резерву у відновленні Збарзького замку князів Вишневецьких. Замок, що постав на початку XVII століття, не випадково потрапив в поле зору цієї організації. Утвердження міжвоєнної Польщі на західноукраїнських землях потребувало ідеологічного підґрунтя, підтримки національної ідеї. Основа для цього вишукувалася в далекому минулому. А Збарзький замок, як відомо, був для поляків центральною оборонною спорудою під час подій Хмельниччини у 1649 році. За його допомогою значно менші сили поляків на чолі з Яремою Вишневецьким (під його командуванням було не більше 20 тисяч жовнірів) змогли вистояти проти 150-тисячної козацько-татарської армії на чолі з Богданом Хмельницьким. Місто Збарж і його замок стали з часом для польської спільноти своєрідним символом стійкості й мужності.

У 1932 році офіцери-резервісти розпочали проведення відновлювальних робіт, що стосувалися Збаразького замку. Враховуючи здобутки Союзу офіцерів резерву у цій справі, у 1933 році оборонна споруда була передана йому державою для використання [3]. Для подальшого відновлення пам'ятки Союз вирішив залучити державні та громадські структури. Протягом 1933-1938 років учасниками відбудови замку стали державні організації, починаючи від столичних міністерств й закінчуючи відділами органів державної влади на місцях, промислові заклади з різних куточків держави, меценати, тисячі простих громадян. Активісти Союзу зуміли акумулювати на відбудову замку десятки тисяч злотих. Протягом зазначеного періоду вдалося провести реставрацію не лише палацу древньої твердині, а і її флігелів, в'їзної вежі. Були надруковані так звані «Золоті книги фундаторів Збаразького замку», де містилися прізвища кожного жертводавця. Також здійснювалися заходи щодо популяризації пам'ятки (випуск поштових листівок, буклетів з її видами та видами міста Збаража і таке інше). Тоді ж з'явилися світлини про відбудову пам'ятки. Вони дають змогу простежити хід робіт на окремих ділянках замку, подають зображення будівельників, які здійснювали ці роботи [22].

Упродовж міжвоєнного періоду завдяки зусиллям влади, польських громадських організацій, влади, дослідників і шанувальників волинської старовини вдалося зберегти від остаточної руйнації цікаву і цінну в архітектурному відношенні оборонну споруду, якою був Луцький замок. Пам'яткоохоронні заходи щодо нього здійснювалися у вигляді поточних ремонтних робіт. Якщо говорити власне про реставрацію Луцького замку, при якій відзначилися такі польські спеціалісти, як Ю. Дуткевич та З. Ревський, то спроби цілісного її проведення припали на кінець 1930-х років [21, с. 162–166].

З інших давніх оборонних будівель середньовічної Волині – враховуючи при цьому й політичний аспект – реставраційні роботи в умовах міжвоєнної Польщі проводилися також стосовно Дубенського замку. Замковий комплекс був реставрований тільки у 1930-х роках. Авторами проекту вважають архітекторів Я. Новака та В. Смичельського. Окрасою замку став відновлений близько 1938 року палац Любомирських. Він сильно постраждав під час воєнних дій Першої світової війни: пожежа знищила міжповерхові перекриття і перетворила споруду на руїну. У 1920-ті роки за розпорядженням воєводського управління проводилися обмірні роботи пам'ятки, її фотофіксація ін. Після реставрації палацу тут розмістилася канцелярія Дубенського повітового старости, в інших замкових спорудах – суд, повітовий сеймик, інші державні установи [18, 60-61, 65].

Значно менший обсяг робіт передбачалося провести для збереження окремих споруд замку в Острозі. До наших днів дійшла техніко-фінансова документація 1920-1930-х років. Вона засвідчує намагання загальнодержавних і місцевих пам'ятко-

охоронних структур, які спиралися на підтримку громадськості, провести обстеження й реставраційні роботи щодо окремих веж замку та розташованого на його території Богоявленського храму. Однак поки-що не віднайдені документальні підтвердження, що ці наміри були реалізовані.

Щодо українських пам'яток воєнної історії, представлених у першу чергу похованнями українських вояків, то для польської влади вони були джерелом небезпечних антипольських настроїв, бо несли в собі «безсмертну славу і нову традицію», «корисний досвід і надію», «спогади, які є предметом патріотизму» [6, с. 111]. Розсіяні насамперед по території Східної Галичини, вони загрожували державницькій ідеології та ідеї «єдиної Польщі». Тому політична лінія влади стосовно українських пам'яток воєнної історії була цілком зрозумілою. Вона виявилася в кількох напрямках: проведення державою та відповідними установами «комасації» (упорядкування) могил українських вояків, під час чого часто «губилися» й розорювалися окремі поховання; контроль державного апарату за їх відновленням (у бік кількісного зменшення) та заборона встановлення на них хрестів для вшанування пам'яті полеглих; численні нищення насамперед могил українських січових стрільців (УСС) як таємно «невідомими» злочинцями, так і відкрито, за участю поліції та польських громадських воєнізованих товариств.

Наприклад, акція «комасації» кладовищ у західноукраїнському регіоні привела до знищення багатьох поховань українських січових стрільців або перенесення частини їх останків з національно активних частин краю у більш ополячені [7]. Крім того, брутальним чином були знищені українські пам'ятки воєнної історії на Тернопільщині: на горі Лисоні (у с. Потутори Бережанського повіту), у Козовій того ж повіту, в Магдалівці Скалатського повіту та інших місцях. Поліція та польське воєнізоване товариство «Стшелець» брали участь у знищенні українських пам'яток воєнної історії у Помор'ях Зборівського повіту, у Княжі Золочівського повіту та ін. [11; 6, с. 112–113].

Піклуючись про власну культурну спадщину, протидіючи ганебним руйнівним акціям влади, українські культурно-освітні, господарські, молодіжні, спортивні та інші громадські організації й товариства краю проводили різнобічну роботу щодо збереження поховань полеглих українських героїв.

Вагомий внесок у збереження історико-культурного надбання військового змісту належав товариству «Просвіта». У його складі діяло Товариство з охорони пам'яток української культури, здійснювався збір матеріалів до історії національно-визвольних змагань, догляд за військовими могилами періоду Першої світової війни. Наприклад, у 1921 році членами відділу «Просвіти» в с. Старий Чернів Рогатинського повіту Станіславівського воєводства було насипано могилу і споруджено хрест з написом «Безіменному стрільцеві

Галицької Армії». У 1930 році просвітяни с. Поморяни на Тернопільщині взяли активну участь у вшануванні пам'яті полеглих, оголосивши у такий спосіб протест проти вандалізму та зруйнування стрілецьких могил [16]. Величне свято Січового стрільця організував місцевий відділ «Просвіти» у 1936 році в с. Нараїв Долинського повіту на Станіславщині [12].

Формування «Просвітою» культу українського борця-патріота, виховання пошани до стрілецьких могил негативно сприймалося польською владою. Нерідко діяльність товариства зі збереження пам'яток воєнної історії була використана адміністрацією як офіційний привід для закриття його осередків. Так, гостру реакцію з боку влади викликало насипання у 1923 році з ініціативи «Просвіти» пам'ятної могили та встановлення на ній хреста з українським патріотичним написом у с. Воскресінці Коломийського повіту. І лише через те, що пам'ятна могила була зведена до виходу постановою про заборону встановлення пам'ятників та надгробків і розміщення написів на кладовищах та могилах без дозволу управління опіки над військовими могилами на території «малопольських воєводств», ініціаторам акції вдалося уникнути покарання. У 1931 році за поданням коменданта повітового відділення поліції було заборонено діяльність читальні «Просвіти» у с. Острів Тернопільського повіту. Підставою стала участь просвітян села в поминальній літургії на могилах січових стрільців та покладання вінків з написом «Борцям за волю України мешканці села Острова». У 1932 році урядовці заборонили функціонування читальні «Просвіти» с. Волківці Зборівського повіту Тернопільського воєводства. Мотивація наступна: у читальні молодь плела вінки на стрілецьку могилу, а сама сільська «Просвіта» була причетна до встановлення на похованні дубового хреста [1, с. 26–27].

З ініціативи «Просвіти» у 1923 році у Львові був утворений український Комітет охорони воєнних могил, який у 1927 році реорганізований у Товариство охорони воєнних могил (ТОВМ). Ця громадська інституція, в якій незабаром з'явилася низка філій, займалась упорядкуванням воєнних цвинтарів, могил, курганів, пам'ятників українським січовим стрільцям, перенесенням на кладовища з полів, городів та лісів останків полеглих вояків, спорудженням нових пам'ятників, облаштуванням пам'ятних таблиць тощо. У 1923 році вона розпочала упорядкування стрілецьких могил на міському кладовищі, закликаючи громадян сприяти розвитку справи фінансовими пожертвами [10]. Заходами філії комітету в Тернополі на міському кладовищі було відновлено стрілецькі могили, поставлено на них 7,5 метрові дубові хрести, різьблені українським орнаментом. У 1924 році тернопільський осередок комітету провів масштабне вшанування пам'яті полеглих українських борців, залучивши до акції близько 10 тис. громадян.

У 1932 році товариство зобов'язало філії – а при їх відсутності місцеві суспільно-культурні

установи – сформувати окремі списки прізвищ українських вояків, полеглих у світовій та визвольній війнах і передати їх до центрального осередку ТОВМ у Львові. Товариство також закликала будувати пам'ятники на честь полеглих. Оскільки така діяльність потребувала значної кількості дозволів від державних структур, то заступник голови товариства О. Карпінський рекомендував обходити владні приписи шляхом зведення хрестів на церковній землі та оголошення їх релігійними святинями. Якщо ж місцева громада не мала коштів чи можливостей для будівництва, то ТОВМ просило хоча б вмуровувати у церквах пам'ятні плити з іменами полеглих, робити світлини кожної з таких пам'яток і передавати до центрального осередку в Львові для поповнення музейних фондів [19].

Діяльності ТОВМ нерідко перешкоджали польські органи влади. Особливого загострення ситуація набула у 1930 році після «пацифікації» (умиротворення) населення Західної України. Наприклад, Золочівській філії товариства було заборонено бетонувати розриті стрілецькі могили, оскільки останні підпадали під державний проект комасації. Впродовж осені 1930 року невідомими особами було здійснене дворазове руйнування вибухівкою стрілецької могили в с. Бернадівка поблизу Теревовлі. Незважаючи на її відновлення філією ТОВМ, влада розпорядилася знищити пам'ятку як таку, що загрожує публічному спокою [4]. Подібний випадок мав місце і у с. Вівся Підгаєцького повіту на Тернопільщині. Тут поліція, посилаючись на анонімне повідомлення про закладену під стрілецькою могилою вибухівку, заборонила наближатись до пам'ятки, а місцевий староста організував збір підписів за усунення могили з села [15].

Показовим прикладом ставлення польських властей до діяльності Товариства охорони воєнних могил може бути процес з приводу пам'ятника українським стрільцям на горі Лисоні. Перешкоджаючи реалізації прямих завдань філії ТОВМ, місцева влада переформувала питання збереження стрілецької могили у проблему юридичного оформлення власності земельної ділянки, на якій вона була висипана. Зрештою, членів товариства та представників місцевого самоврядування с. Потутори було обвинувачено у перевищенні повноважень і притягнуто до суду [6, с. 114]. В окремих випадках протистояння Товариства охорони воєнних могил та урядовців переростало у відкритий конфлікт. Українські походи до стрілецьких могил у час Великодніх та Зелених свят нерідко закінчувались заборонами відправ, конфіскацією хрестів, іншими репресивними діями з боку властей.

У пам'яткоохоронній роботі щодо військової спадщини активну участь брали представники українського молодіжного руху. Окреслену діяльність проводили організації «Пласт», «Луг», «Січ», «Сокіл», «Орли»-КАУМ (Католицька асоціація української молоді), Союз української національної молоді та ін. Однак основний тягар взяли на себе галицькі пластуни, поповнивши згодом ряди

активістів ТОВМ. «Пласт» врятував могилу УСС на горі Маківці, упорядкував близько 1 500 поховань на кладовищі у Тернополі, насипав курган-могили на горі Лисоня, встановив подаровані членами «Просвіти» хрести на стрілецьких могилах у Золочеві тощо [20, с.173-175]. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1929 року в Шляхтинцях Тернопільського повіту члени місцевого «Соколу» перефарбували придорожній хрест у синьо-жовтий колір і закріпили на ньому таблицю з написом «Полеглим борцям за волю України» [23]. У 1930 році члени «Соколу» с. Крехів Жовківського повіту на Львівщині організували величне «Свято могили» і взяли на себе відповідальність за їх впорядкування [14]. У тому ж році за активної участі членів «Пласту», «Лугу», та «Соколу» у грандіозну маніфестацію переріс святковий похід на Зелені свята на стрілецькі могили у Львові. Автор присвяченої цій події статті наголосив, що діяльність українських молодіжних товариств у цьому напрямку «... *скріплює в кожного почуття сили і віри в краю будучність, заохочує до праці й жертв для добра всього народу*» [13].

Наявні на сьогодні джерела з історії західноукраїнських земель міжвоєнного періоду дають змогу говорити про опосередковану участь у пам'яткоохоронній справі таких патріотично налаштованих на захист української справи українських об'єднань, як товариство «Дністер», «Будучність», «Жіноча Громада» й ін. До справи протидії зусиллям Польщі знищити українські пам'ятки воєнної історії долучилася й частина галицького москвофільства, об'єднаного в Русько-народній партії. Москвофіли скористалися патріотичним піднесенням на ґрунті пам'яткоохоронної роботи для розширення впливу й зміцнення власних позицій. Вони ініціювали формування культу героїв-талергофців, монополізуючи його поширення та збереження так званих «талергофських» пам'яток. (Означена назва походить від найменування концентраційного та-

бору Талергоф в Австро-Угорщині, де на початку Першої світової війни австрійська влада ув'язнила десятки тисяч галичан за нібито проросійські симпатії. Тут та в інших австрійських концтаборах загинуло від 36 тис. до 100 тис. ув'язнених з різних регіонів імперії Габсбургів). Показово, що при вшануванні талергофців використовувалася російська символіка – триколірні стрічки на вінках.

Прорадянсько налаштовані представники галицького політикуму спрямували зусилля на організацію цілої мережі талергофських комітетів, що займалися пропагандою, збором коштів та будівництвом пам'ятників в'язням концентраційного табору. Наймасштабнішою виявилася акція 1933 року щодо збору коштів на спорудження пам'ятника «Незвісному Талергофцю» на Личаківському кладовищі у Львові. Організаційний комітет повідомляв про участь у цьому проекті широкого кола «руських людей» зі Східної Галичини, Західної Волині, Полісся, Холмщини, Закарпаття і навіть заокеанських українців. Проте суми пожертв, задекларовані комітетами у замітках-звітах, не підтверджували надзвичайної активності громадськості [8]. Вони дають змогу припустити, що означений аспект пам'яткоохоронної проблематики мав суспільно-політичний підтекст, був своєрідним виявом протистояння між українськими політичними силами в Західній Україні. Під час його розгортання, спекулюючи на окремих проявах негативного до себе ставлення, галицькі москвофіли намагалися створити міф про загальну безкультурність представників української патріотичної течії, їх нігілізм щодо національних пам'яток історії та культури, а, отже, спровокувати негативне ставлення громадськості краю до українських національних сил. Проте цей аспект теми, як, ціла низка інших питань, що стосуються її, ще потребує ґрунтовного вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грицан А. «Просвіта» у боротьбі за збереження історичної пам'яті українського народу на Прикарпатті / Анатолій Грицан // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 1999. – Вип. 4. – С. 25–31.
2. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 112, арк. 1–3.
3. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 4, спр. 1127, арк. 13.
4. Діло. – 1930. – 19 листопада.
5. Заставецька Н. Діяльність українських музейних осередків щодо збереження пам'яток воєнної історії у Східній Галичині (20-30 рр. ХХ ст.) / Наталія Заставецька // Воєнна історія Поділля та Буковини : Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 25-25 листопада 2009 р., м. Кам'янець-Подільський / М-во оборони України ; Центр. музей збройних сил України ; Кам'янець-Подільська міська рада та ін. / [редкол. : В. Карпов, Л. Баженов, І. Колеснік]. – К. : Б. в., 2009. – С. 271–275.
6. Заставецька Н. Історико-культурна спадщина східногалицького краю в політичних реаліях режиму «санації» (на прикладі пам'яток воєнної історії) / Наталія Заставецька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – 2007. – Вип. 1. – С. 111–115.
7. Звіт Управи Національного музею у Львові за 1928 рік / [І. Свенціцький]. – Львів : Друкарня видав. спілки «Діло», 1929. – 16 с.
8. Земля і воля. – 1933. – 4 червня.
9. Історико-культурна спадщина міста Дубно : історико-правовий аспект : Матеріали наук. красн. конф., травень 2008 р., Дубно. – Луцьк : МП «Пульс», 2008. – 300 с.
10. Львівський комітет охорони воєнних могили // Діло. – 1923. – 29 квітня.
11. Ляцькі варвари // Сурми. – 1930. – Ч. 5 (травень). – С. 8.
12. Нараїв, пов. Долина // Народна справа. – 1936. – 13 грудня.
13. Народна справа. – 1930. – 27 червня.
14. Там само. – 1930. – 27 липня.

15. Там само. – 1935. – 5 травня.
16. Новий час. – 1930. – 12 травня.
17. Остріг на порозі 900-річчя : матеріали I-II наук.-краєзн. конф., 1990-1992. – Остріг : «Вісник», 1992. – Частина перша. – 131 с.
18. Остріг на порозі 900-річчя : матеріали I-II наук.-краєзн. конф., 1990-1992. – Остріг : «Вісник», 1992. – Частина друга – 118 с.
19. Перед Зеленими святами (3 кругів Т-ва Охорони Воєнних могил у Львові) / [О. Карпінський] // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Річник IV. – Ч. 6. (червень). – С. 2
20. Савчук Б. Український пласт. 1911-1939. / Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. – 264 с.
21. Троневиц П. О. Луцький замок / Петро Олексійович Троневиц. – Луцьк : ДІКСОН, 2003. – 198 с.
22. Чайка В. З історії проблем збереження пам'яток архітектури на Тернопільщині (на прикладі замку XVII століття в місті Збараж) / Володимир Чайка // Тези Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда», 27-28 листопада 2009 р., м. Чернівці / М-во освіти і науки України ; Чернівецька обласна рада ; Чернівецька облдержадміністрація ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича та ін. / Наук ред. О. В. Добржанський. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 159-161.
23. Głos Polski. – 1929. – 3 listopada.
24. Ratuszny A., Szczurkiewicz F. Sprawozdanie Powiatowego Zarządu Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów w Tarnopolu / Ratuszny A., Szczurkiewicz F. // Głos Polski. – 1929. – 17 listopada.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб*

© *О. Н. Гаврилук, 2010*

Стаття надійшла до редакції 13.09.2010